

הגנת הנגב באספקלריה היסטורית

סא"ל מרדכי גיחון

בדברו על הערבים הצובאים על סף המדבר למן הנגב ועד לג'זירה הסורית: „אשר לסרקנים („אנשי מזרח“ — ערבים), לא מצאנום לעולם רצויים לנו, לא כידידים ולא כאויבים. הם נוהגים לפשוט בארץ לאורכה ולרוחבה, ולחזריב תוך זמן קצר כל אשר יודמן בדרכם, ודומים הם לעיט הטורף, אשר כל אימת שמבטו נתקל בטרף — חוטפו בצלילה מהירה, ומיד מסתלק למרחקים...”

כאמור, נשארה הבעיה בעינה עד לעצם ימינו. נסתפק בציטוט אחד, מתחילת המאה ה־19, מתוך מכתבו של פקיד בכיר תורכי המנמק בפני הסולטאן את הצעתו להקים מצודה בחאן־יוניס: „הבדוים, עושי הרע, מזיקים בתמידות לעוברי־האורח העוברים בדרך למצרים מצד זה (צפון־מזרח) של מצודת אל־עריש... מספרם רב מאוד... והם אינם חדלים לגרום להפרעות־סדר ולצרות...”

כל שלטון מרכזי בארץ־ישראל אשר רצה לקיים סדרי־חיים תקינים בדרום הארץ נתחייב בקיום משמר מתמיד למול שבטי הנדלים. ומשלא נתקיימה שמירה זו, נתדלדל הישוב בדרום הארץ חיש מהר, עד שפסק מלהתקיים הלכה למעשה. דוגמה מובהקת לכך היא התקופה העות'מאנית, בה נסוג ישוב־הקבע בדרום הארץ עד לקו שמצפון לנחל־שקמה ולמורדות הרי חברון. יתר־על־כן: כבר בשלהי המאה ה־19 הגיעו הבדווים הפושטים בתדירות עד למרחב יבנה—רמלה; מצב־ענינים שהיה דומה לזה שבראשית ימי שלטון הצלבנים בארץ — כאשר הבדווים הצפינו עד לאיזור בית־גוברין והטרידו משם את לב הארץ.

בנוסף לאויב ראשון זה, תמיד היה קיים בכוח אויב שני, רחוק יותר, אשר מאז ומתמיד שאף להכליל בצורה זו או אחרת את ארץ־ישראל בתחום־השפעתו — והכננה לארץ מצרים.

נסיון ראשון אשר ידוע עליו נעשה בימיו של פפי ה־1 (2255–2290 לפנה"ס) והוזכר על־ידי המצביא נבי, אשר את הכתובת שעל קברו ציטטנו לעיל. באותה כתובת עצמה מוזכר הוא מסע לכרמל וכנראה לעמקי יזרעאל וירדן. אמנם, היה זה מסע ימי, אך לאחר מכן נערכו מרבית המסעות ביבשה, בדרך סיני והנגב; ולא עבר כמעט דור שלא היתה צפויה בו סכנת פלישה צבאית מצרית לארץ — שלא לדבר על תקופות ארוכות של שלטון מצרי ממש על ארץ־ישראל או על חלקים ממנה. הסיבה לכך היתה משולשת. ארץ־ישראל שימשה למצרים הן „בלם” בפני פלישות מן הצפון והן קרש־קפיצה לכיבושים נוספים בסוריה ובמסופוטמיה. וכן היתה חוליה משלימה לשלטונה על נתיבי־הסחר שבין חצי־האי ערב וה־אוקיינוס־ההודי מזה, לבין אגן הים־התיכון, מזה.

שלושה נתוני היסוד של התכנון הצבאי הם: כוחותינו, האויב והשטח. בעוד שמהות הכוחות אשר הגנו על הנגב היתה שונה בתקופות שונות, לא השתנו שינוי יסודי במשך כל הזמנים לא האויב אשר מפניו היה הכרח להתגונן, ולא הזירה, פני־השטח והתנאים האקלימיים, בתוכם היה צריך להקים את מערכת המגן.

האויב אשר עמד מול מגיני הנגב מימי האבות ועד ימים אלה הוא אויב כפול:

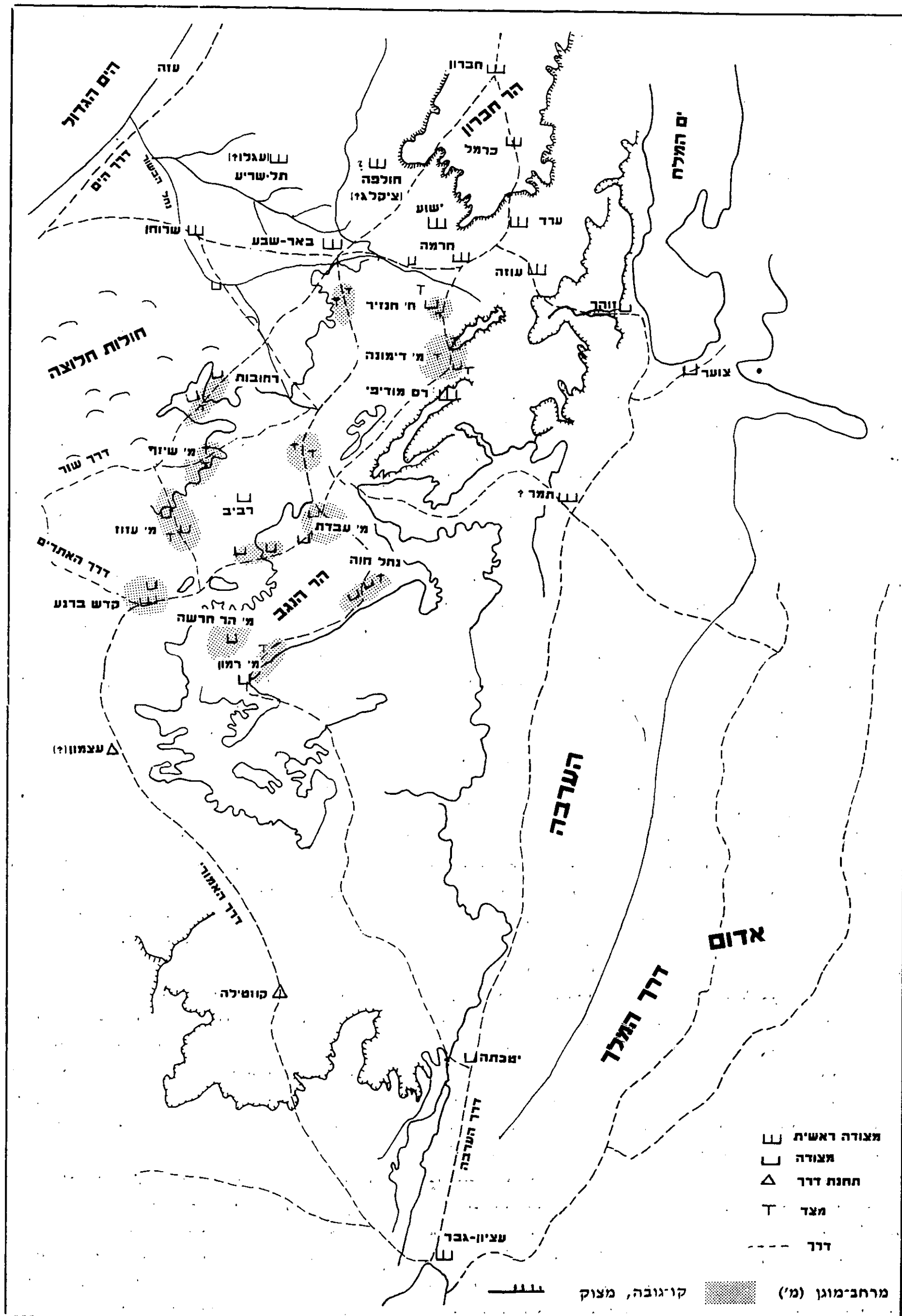
ראשית — האויב הקרוב המתמיד, והצופה ללא לאות לכל שעת כושר ולכל נקודת תורפה כדי להגית, להרוס ולבוז ביזה: אלו הם השבטים והעממים הנדלים, הצובאים מאז ומתמיד על ספר המרחב המיושב, על הגבול שבין האיזור הפורה למדבר הצחיח והשומם.

עוד המצרים הקדמונים נלחמו קשה בננדי המדבר; ובימי הפרעה פפי (בראשית המאה ה־18 לפנה"ס) מתפאר המצביא נבי, בכתובת על קברו, בכך שניהל חמשה מסעות אל עבר „ארצות דרי החול” — סיני ופאת־הדרום של ארץ־ישראל. כדי לנסות ולפתור את בעיית אבטחתה של הדלתה מפני שוסי המדבר, הקימו המצרים בימי הממלכה־התיכונה (תחילת האלף השני) את „תומת השוסיים” כמחסום רצוף בקו־מקביל לתעלת סואץ דהיום — דבר המוזכר לנו את החומה הסינית, שהוקמה לתפקיד דומה במאה השניה לפני הספירה.

הד התדפקותם של עממי סף־המדבר נשמע גם מתוך מכתבי אל־עמרנא — ששוגרו, כידוע, במאה ה־19 לפנה"ס על־ידי מלכי כנען לאדונם מלך מצרים ובהם מתריעים הם, השכם והערב, על סכנת השתלטות הח־בירו (העברים?), דרי סף־הישימון, על ארצם.

גם בני־ישראל נאלצו, אחר התנחלותם בארץ, להתגונן בתמי־דות בפני ננדי המדבר. מדינים ובני קדם הגיעו בימיו של גדעון עד לעמק יזרעאל. ובימי שאול כתוב: „...ועמלקי פשטו אל נגב ואל צקלג ויכו את צקלג וישרפו אותה באש” (שמואל א', ל', 1); אמציה נלחם בבני שעיר במבואות הרי חברון (דה"י ב', כ"ה); ועוזיהו נלחם אף הוא בערביים בנגב וב־מעונים שחדרו מדרום עבר־הירדן. בספר השופטים (ו', 3–4) נשתמר תיאור האופיני לפלישת ננדים, בזו הלשון: „ועלה מדין ועמלק ובני קדם... וישחיתו את יבול הארץ עד בואך עזה, ולא ישאירו מחיה בישראל, ושה ושור וחמור. כי הם ומקניהם יעלו ואהליהם יבואו כדי־ארבה לרב, ולהם ולגמליהם אין מספר; ויבואו בארץ לשחתה”.

לא שונה היה המצב בתקופות המאוחרות יותר. הנה דברי ההיסטוריון הביזנטי אמיאנוס מרקלינוס (395–330 לספירה),



ציור מס' 1. מערכת הגנתי-הנגב בימי בית-ראשון

הפלישה הנודעת של מצרים לתחום הארץ, וביחוד לנגב, בתקופה הישראלית היתה מסעו של פרעה שישק. בשנת 924 לפנה"ס הבקיע לעצמו דרך עד לבקעת בית-שאן — בכוננו את מסעו לשעת ההחלשה הכללית שהיתה תוצאה מהפרדות ישראל מעל יהודה. מעניין לציין כי ראש אחד של צבאו חדר לנגב ולערבה, כדי לפורר את מערך-ההגנה הישראלי שם.

לאחרונה באה השאיפה להשתלטות מצרית על הארץ לידי ביטוי מוחשי בשתי הזדמנויות: תחילה בכיבוש הארץ על-ידי אברהים בן מוחמד-עלי שליט מצרים, — והלה החזיק בה בין השנים 1832 ל-1841; ואחר-מכן, על-ידי הצטרפות מצרים בשנת 1947 למדינות הפולשות לארץ — וזאת מתוך מגמה ברורה לקנות בה אחיזת קבע, לפחות בדרומה. ואם אמנם לא היה האדם המצרי הממוצע מחונן מעולם בתכונות של לוחם מעולה, הרי גרמו עושרה של ארץ הנילוס והפור-טנציאל הצבאי הרב הגלום בה, לידי כך כי יימצאו שכירים עוזרים ויועצים זרים לרוב, אשר ילחמו את מלחמותיה — או אף ישתלטו עליה וינצלו את משאביה כבסיס למדיניות תוקפנית משלהם. כך שימשו הלובים ו"גוייהים", חיילים מעולים בדורם, בתור שכירים בצבא הפרעונים, תורכמנים בצבא החליפים הפטימיים ועוד, ועוד — עד לסודאנים שבצבא פרוק. כך שימשו יהודים ויונים הן כגייסות והן יועצים-צבאיים למלכי המצרים בימי קדם, וצרפתים ואמריקאים בימי אברהים-פחה ואיסמעיל בנו; וכך כיהנו בשנות החמישים מומחי-צבא גרמניים, וכיום — רוסיים, כיועצים לקלגסי נאצר. כדוגמאות ליסוד ממלכות צבאיות זרות על אדמת מצרים תשמשנה ממלכות ההיקסוס, הלובים, האתיופים, המקדונים — ולבסוף, הממלוכים שהשתלטו בתקופות שונות על מצרים.

בין כה ובין כה, תמיד ארבה לארץ ישראל סכנת-תוקפנות מצד המעצמה הצבאית אשר בעמק הנילוס — להוציא התקופה הרומית, בה נכללו ישראל ומצרים כאחת בתחום האימפריה; אלא שמעתה נשקפה למבואות דרום הארץ, בתקופות ידועות, סכנה מצד פרס, אשר לא פעם זממה לעקוף בדרך אדום והנגב את מערכת-ההגנה הרומית שביסוריה וארץ-ישראל, כדי לתקוף את ארץ-ישראל בעיקוף מדרום ואף לפרוץ לתוך מצרים. מגיני הנגב היו, איפוא, בכל הדורות אנוסים להיות נכונים בכל עת הן לפשיטות בני קדם והן לפלישות חילות ארץ-היאור. מה היו, בקצרה, הגורמים הגיאוגרפיים אשר השפיעו על צורת ההגנה במרחב זה ועל מהותה?

גורם-יסוד ראשון, שמתמיד הטביע חותמו על החיים בנגב — וכתוצאה אף על אופי הלוחמה ועל הגנתו — הוא האקלים. צחיחות הנגב, חוסר הגשמים, מיעוט מקורות המים והאקלים השרבי, כל אלה דחקו את רגלי החקלאי, מתישב-הקבע, והפכו את הנגב לאיזור שומם, ריק מאדם פרט לבדוי הנודד. שונים היו פני-הדברים באותן התקופות בהן נעשה מאמץ ממלכתי מאורגן ורבי-הקף, לכיבוש השממות — ולכך נתיחס בהמשך הדברים.

גורם שני הוא המבנה הטופוגרפי, המחלק את הנגב לגזרות

מבודדות, הקשורות רק במספר מצומצם של נתיבים קבועים ידועים-מראש. ואלו הם:

א. החוף היס-תיכוני — מישורי צפון-הנגב; ב. חולות חלוצה; ג. הנגב התיכון, שבמרכזו הרי-הנגב; ד. שיפולי רמות הנגב הצפוני והתיכון אל עבר ימה-המלח והערבה; ה. הערבה. חולות חלוצה מפרידים בין מישור-החוף לבין הנגב המרכזי — פרט למסילה עיקרית אחת ("הדרך הרומית"). שיפולי הנגב המרכזי מפרידים, בקצותיהם המזרחיים, באמצעות מצוקים ומתלולים בין הערבה לנגב המרכזי — ומתעלים אף הם את התנועה לאפיקי גאיות ולנתיבים ספורים נוספים — גם הם ידועים-מראש וקבועים. כתוצאה מן האמור, התנועה בנגב נוחה יחסית רק בכיוון כללי מדרום-מערב לצפון-מזרח. כך: דרך החוף ("דרך-הים" המקראית — ישעיהו ח, כ"ג); דרך באר-שבע — חלוצה — עוג'ה ("דרך שור" המקראית — בראשית ט"ז, ז'); דרך באר-שבע — עבדת — קדש-ברנע ("דרך האתרים" המקראית — במדבר כ"א, א'); דרך הערבה.

כנגד זה מקשה מבנה השטח על התנועה בשני כיווני-יסוד אחרים: מדרום צפונה ומקדם הימה; לקושי זה של קשר בין הערבה וכל אשר מעבר לה לבין היס-התיכון או מרכז הארץ מתוספות תכונות טופוגרפיות מכבדות של הקרקע, המבותרת גאיות ומכתשים והמשובצת צוקי-סלע וטרשים. נתיבים אופייניים לקשר מכיוון מזרח למערב הם נחל זוהר, נחל צין, מעלה-העקרבים ונחל עומר.

דרכי-האורך, ולא כל-שכן דרכי הרוחב, כמעט ולא איפשרו עקיפה — מכל-מקום לא לגבי כוחות סדירים בעצמה ניכרת. הסיבות לכך נעוצות בקשיים הטופוגרפיים האמורים, בעבירותה הבלתי-נוחה של הקרקע בכלל ובקשיי אספקת המים והמזון. האמת היא שתנועה סדירה של גופים גדולים לאורך רשת דרכי הנגב נתאפשרה עד לתחילת המאה ה-20 רק אחר שהוקמו מראש תחנות-דרך והוכשרו מקורות מים, שאיפשרו לשיירות להצטייד מחדש במים, מזון ומספוא. לא יפלא, איפוא, שממצא החרסים בתחנת-דרך, כדוגמת מצד-זוהר, מרמז על קיום תחנה זו החל מתקופת בית-הורדוס ועד לימי השלטון העותומאני.

אי-לכך, זהה שליטה קבועה על הנגב, במדה רבה, עם השליטה על רשת דרכי הנגב, מרובות המיצרים והנוחות לחסימה. ברם, ממדיו הניכרים של הנגב — אשר חשיבותם היחסית גדולה הינה ככל שהתקופה קדומה יותר — ריקנותו מישובי-קבע וביתורו הרב נתנו תמיד בידי בוזזי המדבר, ובידי כוחות קלים המותאמים לתנאי השטח, את הסיפק להסתנן אל תוך המרחבים שבין הדרכים המאובטחות — ולהגיח בשבילי עקיפה לכל עבר. הנה כי כן, עדים אנו לתופעות כאלו, למשל, בפשיטותיהם לנגב של בני שעיר בימי אמציהו; של שבטים ערביים בחבלי הנבטים בשנות 190—191 (פשיטות בהן נוטים עתה לקשור את החורבן הראשון של עבדת) ושל גדודי עמר אבן-אל-עזי המוסלמיים, בשנות-השלושים של המאה השביעית.

הפתרון הנראה-לעין הוא איפוא: עיבוי המערך, הבנוי ביסודו סביב לדרכים, והרחבתו — כדי להכליל בתוכו, לפחות באמצעות מוצבי-חוף-והתראה ורשת תצפיות-קבע, את דרכי-

אכן, בדמות מעיניו מתג-
לה לעינינו המערך להגנת
הנגב — כל אימת שנתפרס
על המרחב כולו. ברם, לו
היתה הגנת מבואות דרום-
הארץ שאלה של הגנה על
המרחבים שמצפון לנגב בל-
בד, כי אז היה עובר קו-
ההגנה הטבעי לאורך נחל
הבשור ונחל באר-שבע —
ונשען על ראש זוהר או
יורד ממנו עד לחוף ים ה-
מלח. ואמנם קו זה, הנשען
בעורפו על מורדות הרי-
חברון ואגן נחל-שקמה, נת-
פס כקו-הגנה ראשון כל
אימת שהשלטונות לא עצ-
רו כוח להחזיק בנגב גופו.
דוגמה לכך ישמשו ביצורי
רחבעם אשר ריכז את כו-
חותיו, אחר ימי חולשה ו-
שפל של מלחמת אחים ו-
פלישה מצרית, להגנת ה-
מדינה בקו נחל באר-שבע.
ברם, כל אשר אצר כוח
מספיק בידיו, היה מנסה
לפרוס את שלטונו על מר-
חב-הנגב כולו, בשל היותו
מרחב שקיימים בו העומק
הדרוש והתנאים הנוחים ל-
בלימת כל תוקף הבא מ-
כיוון דרום ומערב; אך
יתירה־מזו — משום הערך
הכלכלי והמדיני הרב שהיה
גלום במרחב זה. מקדמת
דנא שימש הוא שער לים-
סוף וגשר לנתיבי הסחר ה-

[illegible]

היה המצב בתקופת ממלכת דוד ושלמה; בימי הזוהר של ממלכת יהודה, כגון ימי עוזיהו; בזמנים שונים בתקופה הרומית והביזנטית ואולי, לפרקי-זמן קצרים, בתקופת הצלבנים. ביצור הספר לאורך הגבול שבין הרמה העבר-ירדנית למדבר נשא אופי של קו מצודות-גבול ומוצבי-תצפית קדומניים. הוא החל להיבנות על-ידי אדומים ומואבים, לעתים על תלי ביצורים קדומים-בהרבה; וחלק ממצודותיו שימש את אבטחת הארץ ברציפות, מימי ממלכות הכנענים

ועד לתקופה העות'מאנית — ואחדות מהן משמשות אף כיום בסיסים למשטרת-המדבר הירדנית. בגדה המערבית הוחזק הקו הקיצוני, לפי הסימנים-המעידים שבידינו, בעיקרו על-ידי סויר יחידות ניידות, המבוססות על מספר קטן של בסיסים מוצקים — כגון קונטילה, קוציימה, ועוד. הדה של היערכות עתיקת-יומין זו ניכר עד לעצם היום הזה, וביחוד בצד המצרי; שם מוחזק הקו קוציימה — ראס-אנ-נקב בכוחות ניידים של משמר-הגבול, המבוססים על אותן התחנות אשר שימשו את הרומאים, ואת ממלכות ישראל ויהודה מלפני-כן.

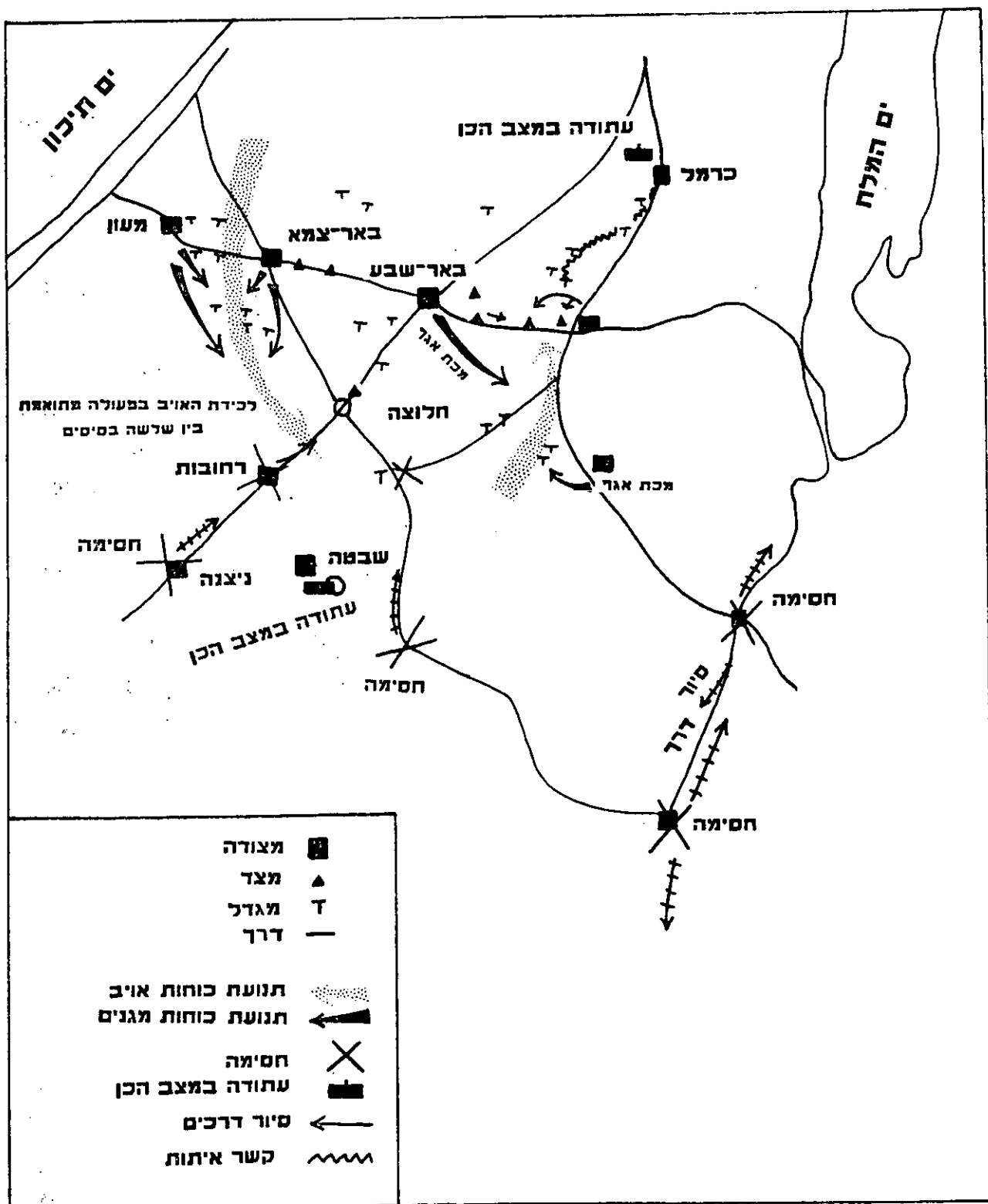
אכן, היערכות זו על גדת נחל-מצרים וסף המדבר הערבי שהוצבה על קו חיצוני ארוך לא יכלה לכשעצמה להבטיח את הנגב. אויב סדיר — ואולי עוד יותר אויב בלתי-סדיר, דוגמת שבטי המדבר — לעולם אין ערובה כי אפשר יהיה לעצרו במערך קו; לא כל-שכן — בתנאי שטח, הנוחים, כאמור, לאיגוף ולהסתננות. השיטה היעילה והחסכונית ביותר להגנת הנגב — שהינה, כפי שהזכרנו, פועל-יוצא של נתוני האויב והשטח — אינה אלא שיטת המרחב המוגן, כפי שהיא ידועה מתורת-המלחמה דהיום. ואמנם מסתבר, כי לפחות החל מימי ממלכת ישראל המאוחרת נקטו בדרך-ההגנה זו.

הנה, כדוגמה, מערכת הגנת הנגב בתקופה הדיאוקלטאנית, (על-שם דיאוקלטיאנוס קיסר — 284—305 לסה"נ), זו הידועה לנו בפירוט רב יחסית, — תשמש נקודת-מוצא גם לתיאור מערכות-ההגנה מוקדמות ומאוחרות יותר (ציור מס' 2). בתקופה זו היה הנגב כולו מאורגן כמרחב-מוגן רב-מימד, ה" Limes Palaestinae". מרחב זה נתחלק לשניים: למרחב חב-ההגנה ראשי (ה"לימס" הפנימי) — ולמרחב-ההגנה קדומני (ה"לימס" החיצוני). הגבול בין מרחב-ההגנה הראשי ל-מרחב הקדומני עבר, כפי הנראה, בקו מואה (חימית עואד?) — מואחילה (קצר מחלה) — עבדת. הגבול החיצוני של המרחב הקדומני השתנה חליפין, אך מסתבר שהושתת ביסודו-שלדבר על ה-קו קוציימה-ראס-אנ-נקב. המרחב הקדומני הוחזק בעיקרו בכוחות בלתי-סדירים וסדירים-למחצה, מתוך שבטי חסות הערביים שעל הספר, קוימו בו בקביעות תחנות-דרך ומקורות-מים ראשיים ספורים. עיקר הפעילות השגרתית שבו היתה — במקביל למה שידוע לנו מגזרות דומות בסוריה ובצפון-אפריקה — פעילות סויר ותצפית, לשיטור השוטף של רצועת הספר המדברי; אחד מתפקידיהם העיקריים של הכוחות המוצבים בו היה גם מתן אתראה מוקדמת, ככל-האפשר, על פלישות או פשיטות אויב.

המרחב הראשי מתחלק אף הוא לשניים — לרצועת-ההגנה עיקרית ולרצועה קדמית. רצועת-ההגנה העיקרית נמשכה ממערב למזרח, דרך בקעת באר-שבע, כשביצורה הקדמית נמצאים מדרום לנחלים בשור-באר-שבע-מלחתה, ועורפה נשען על הקו נחל שקמה — ומורדות הר-החברון. קו-היסוד של המצודות שברצועה זו כלל את מעון (נ.צ. 09310822), באר-צמא (נ.צ. 10660742), באר-שבע ומלחתה. מצודות חזקות עורפיות-יותר, כגון ערד, תואיל-אל-מאהדי (נ.צ. 14490788) וכרמל, הוסיפו עומק, איתנות וגמישות לרצועה העיקרית. בין מצודותיה של הרצועה נמצאו, בתואים טופר גראפיים מתאימים, מצדים ששימשו לעיבוי המערך ולחסימת דרכי העקיפה. כן נתפרסה רשת מצדיות בפאה הקדמית של הרצועה, ובעורפה — כדי להקנות למערך עומק והבטחה הקפית.

ברצועה הקדמית של מרחב-ההגנה הראשי התעבתה ההגנה במיוחד סביב הדרכים: מלחתה-צוער, מלחתה-כורנוב-חצבה, וחלוצה-עבדת-מואה. על דרכים אלה נבנו המצדיות הגדולות יותר — כגון קצר-אל-ג'והיניה (נ.צ. 17410485), ביצורי כורנוב, מואחילה ועוד. להשלמת המערך שימשו גם

ציור מס' 3. התפעול הטקטי של חוליות הלימס



המערך כולו היה בנוי באופן שלא יתמוטט מעובדת חדירת האויב בקטע זה או אחר. יתירה מזו: לפי כל הסימנים תוכנן הוא כדי לאפשר חדירה של אויב לתוכו; כנראה על-מנת שניתן יהיה לשחקו ככל-האפשר ברצועה הקדמית, ולהביסו אחר-כך ברצועת-ההגנה העיקרית במהלומות מן האגף והעורף. בעוד הוא מנסה להשתלט על ביצור זה או אחר. ביצורים שנמצאו אז אגפית או עורפית לאויב — הם שצריכים היו בודאי לשמש בסיסים-מוצקים למהלומות-נגד אלה (ציור מס' 3).

כל האמור לגבי אויב סדיר — מדובר גם בכוח הפושט לצרכי שוד וביזה, אשר יימנע כמובן, בדרך-כלל, ממצור על ביצורים החוסמים את דרכו, ותכופות ידע למצוא לו נתיב שיעקוף את מוצבי-ההגנה; כי אז היו בודאי המוצבים הקרובים אל נתיב-חדירתו של כוח-הפשיטה מוציאים כוחות לחסימת המעברים שבין המוצבים, על-מנת ללכוד את הפושטים. ואילו אם היה כוח כזה זריז מדי והצליח לחדור בטרם ניתן היה לחסמו — הוזעקו גייסות-ה"לימס", כדי לפגוע בו במרדף בעקבותיו, או מן האגף, בדרך שיבתו ממסע-השוד; וכמובן שבד-בבד עם זה היו משתדלים לחסום את דרכי-הנסיגה הנצפות שלו (ראה ציור 3).

פני המערך שממערב לערבה היו מופנים בראש וראשונה דרומה ודרום-מערבה, אל עבר סיני. השלים אותו המערך באדום — כלפי מובאות חג'אז ומדבר צפון-ערב — שרצו עת-ההגנה העיקרית שלו נשענה על קו סף-המדבר — אשר הוקם, כפי שכבר צוין, על המערך שקוים בדורות קודמים על-ידי המואבים-האדומים, היהודים והנבטים. ממזרח לירדן נמשך המערך צפונה, עד לסוריה. אלא ששם, מנחל זרד וצפונה, היתה הוא את ה"לימס הערבי".

גזרה מקשרת, לאיחוי בין שני חלקי ה"לימס" הפונים לכיוונים שונים, היתה הערבה. בקצה הדרומי, באילת, הוצב מימי דיאוקליטיאנוס ואילך הלגיון העשירי (Legio X Fretensis), והוא ששימש העתודה העיקרית ל"לימס" כולו. הוא לא היה מרותק לשום תפקיד של החזקת קו ויכול היה לנוע אל עבר מזרח או מערב, כדי לתגבר גזרות מותקפות או לתקוף אויב שחדר לעומקו של ה"לימס".

תנאי עיקרי לפעולתה התקינה של מערכת-המגן, "נוסח-לימס" היה קיום הבקרה והשליטה המרכזית, דבר שהצריך אתראות מוקדמות-ככל-האפשר על התקרבות אויב, קשר יעיל ורצוף בין כל חוליות המערך וכן נייחות רבה של גייסותיו; ובמיוחד — של העתודות. תנאי זה קיים על-ידי הקמת רשת ענפה-מאוד של מגדלי שמירה, תצפית ואיתות, שאיפשרו את קיום הקשר בין כל חוליות המערך באמצעות תמרות-עשן ביום וסימני-אש בלילה. כדי לאפשר את הנעת הכוחות במרחב, הוכשרה ותוחזקה בו רשת ענפה ומאוב-טחת של דרכים שלאורכן נקבעו בתי-באר וחניות-לילה.

לבסוף, יש לציין עוד כי בעוד שלצרכי "הבטחון השוטף" יש לראות את ה"לימס", כאחד שהם שניים — הרי למקרה של התקפה פרטית דרך עבר-הירדן היה ה"לימס" הארץ-ישראלי כולו בבחינת "שניים שהם אחד". שכן, במקרה זה שימש המרחב שממזרח ליס-המלח ולערבה כמרחב קדמי;

ואילו זה שממערב לקו זה — כמרחב-ההגנה עיקרי, אשר הביצורים שבו, על הדרכים המובילות מן הערבה צפון-מערבה, היו צריכים לעצור, ככל-האפשר, התקפה-רבתי כזו לפני שתיתקל ברצועת-המגן העיקרית, שתזיחה בבקעת באר-שבע.

אשר להיערכותם של הכוחות שחנו ב"לימס הדיאוקליטיאני" (ציור מס' 4) — יצוין כי היא נקבעה מתוך תשומת-לב ברורה לתנאי השטח. כדוגמה ישמש לנו המערך שבנגב: את האיזור המישורי שברצועה העיקרית, ממערב ועד מלחתה, תפסו יחידות פרשים מובחרים — ונשקם העיקרי, כפי הנראה, הרומח. את הגזרה ממלחתה ועד ליס-המלח תפסו "חיל-רגלים רכוב" (כנראה — יחידות רגלים ופרשים מעורבות), דהיינו — סוג-חיל שיוכל להתאים לצרכי הפעולה במישור המדברי, מחד גיסא, ולהבטחת העליות מיס-המלח והערבה בדרך המתללים המבוטרים, מאידך גיסא. את הדרכים העולות מן הערבה הבטיח חיל-רגלים; את הרמון והמישר סיירה יחידת קשתים רכובי-גמלים, שבסיסה במוא-חילה. בתקופה מאוחרת-יותר היתה יחידת רוכבי-גמלים שניה מבוססת על ניצנה — לאבטחת החולות החולשים על הדרך הראשית המוליכה מהארץ למצרים. לבסוף, גדוד פרשים-כבדים הוצב בעורף, בכרמל, כעתודה כללית לגזרה המערבית, כדי לפעול לאורך הנתיבים היורדים מהרי-חברון דרומה ודרום-מערבה — לשם תגבור ה"לימס", או לפגיעה באגפי כוחות אויב שהצליחו על-אף-הכל לפרוץ לעצמם דרך בעד ביצוריו.

לא כאן המקום לפרט יותר את מערכת-המגן הרומית שנת-קיימה כ-550 שנה. אך יש להדגיש כי — ביוזעין או שלא-ביוזעין — היו בכך הרומאים ממשיכייה של מסורת ששרשיה הגיעו, כאמור, לפחות עד לימי בית-ראשון.

גם במהלך כ-400 השנים בהן קיים, בהפסקות, שלטון ממ-לכתי ישראלי על הנגב — מימי דוד ועד לחורבן הבית-הראשון — חלו תמורות במערכת הגנתו. והרי תמונה מכלילה של מערכת-ההגנה שבימי עוזיהו — אשר בכללותה נכונה היא לגבי התקופה כולה.

במערכת זו היו שני חלקים עיקריים: רצועת-ההגנה עור-פית — ומרחבים-מוגנים בלב הנגב (ציור מס' 1).

רצועת-ההגנה העורפית נמשכה לאורך נחל הבשור, ונחל גרר שמאחוריו, עד לבאר-שבע — ומכאן לאורך נחל באר-שבע, ומורדות הרי-חברון שמאחוריו, ועד לשפת יס-המלח. מרכזי ההגנה העיקריים ברצועה זו היו הערים הבצורות, כגון — שרוחן, גרר, באר-שבע, מלחתה, תל-שוע, והמצודות מסוג חרבת ערה, חרבת עוזה, שהוקמו לאיחוי המערך במרחבים בהם לא היו קיימות ערים שניתן יהיה להשתית עליהן את המצודות. ביניהן וסביבן הוקמו מצודות ומגד-לים — בדומה למערך הדרומי שבתקופה המאוחרת-יותר, אשר תואר לעיל.

המרחבים-המוגנים, מעין מתחמי-ההגנה ענקיים, הוקמו סביב המצדים, וההצטלבויות העיקריות שבמערכת נתיבי הנגב להבטחת נקודות-תורפה אלה ולחסימת מעבר אויב בהן. דוגמאות למתחמים מסוג זה הם: "מתחם רחובות" — החוסם את דרך-שור המקראית במיצר שבין הר קרן וחולות-

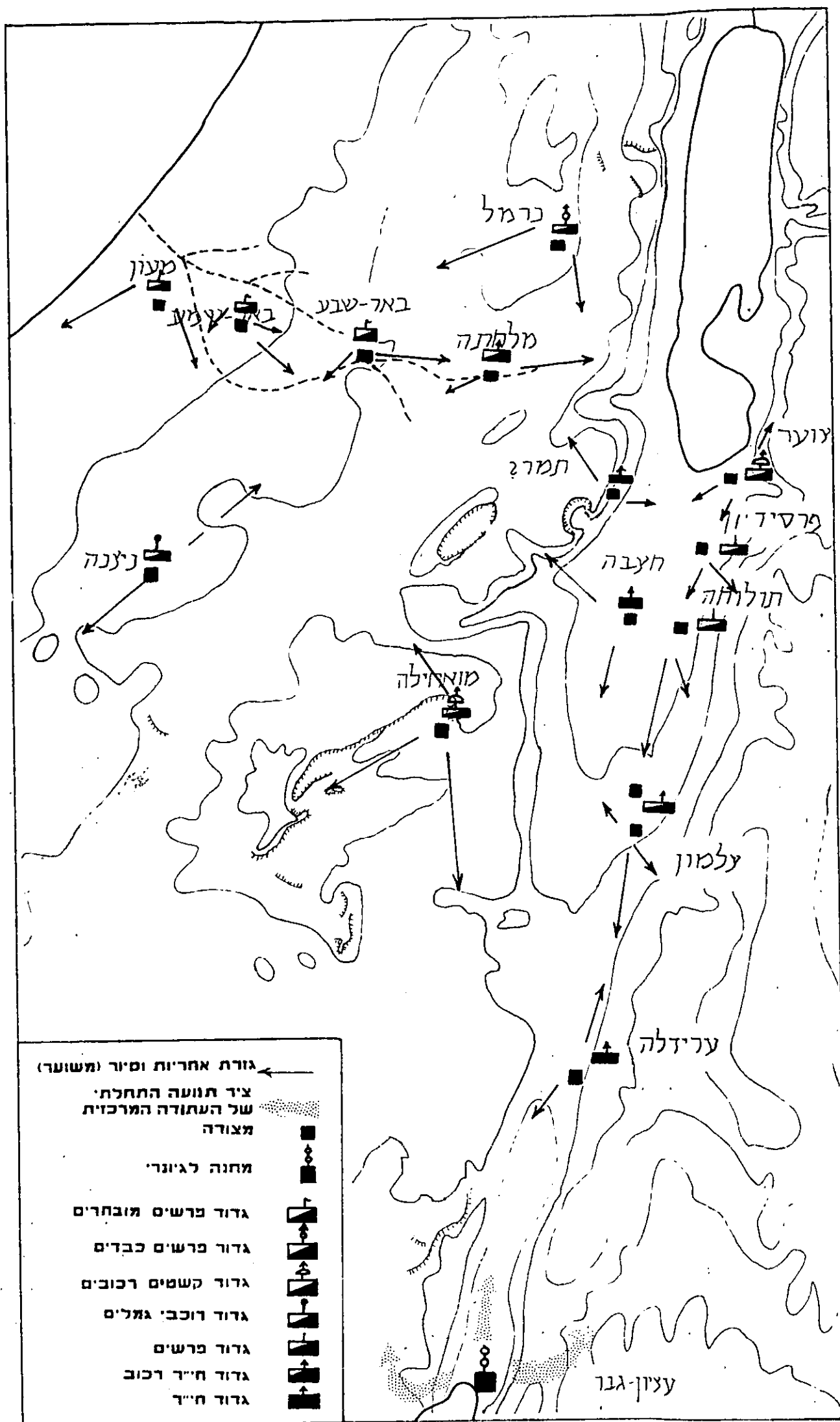
יים לתצפית ולהתראה. דוגמאות למצור דות בודדות הן המצודות החזקות שנתגלו בנחל רביב, "מצודת רביב" (נ.צ. 10840275); המצד בחרבת נזיר (נ.צ. 14970574); והמצודה בראס-מודיפי (נ.צ. 14900470).

לדאבון-לב, לא הונצח מפעל כביר זה על-ידי הסופרים המקראיים אלא על-ידי הזכרות עקיפות וקצרות ביותר, כגון באותו פסוק נודע: (דה"ב, כו') "ויבן (עוניהו) מגדלים במדבר ויחצוב בורות רבים".

בכל תקופה ותקופה התיצבה שאלת הכוונת שיחזיקו במערך שבנגב, ענין שהיה קשה הן מבחינה מספרית והן מבחינה איכותית (טיב הגייסות ורוחם), ואחרון אחרון — אם גם לא בסדר החשיבות והחומרה — אף מן הבחינה המנהלית. בימי קדם, ואף בתקופה הרומית, היה צבא-הקבע שעמד לרשות ההחזקה המתמדת במערכי-הגנה קטן במספרו; וככל שהפריש מתוכו חילות-מצב נתמעט בו הגרעין המוכן מידית לפעולת-קרב בשדה הפתוח. בחלקי המדינה בהם ישבה אוכלוסית-קבע, נפתרה הבעיה בימי בית-ראשון על-ידי הפיכת ערים מתאימות למצודות ממלכתיות, תוך שהגנתן הוטלה במידה-רבה על שכם אורחי העיר, כעזר לחיל-המצב הסדיר — אשר לרוב היה קטן מאוד.

בנגב, דרומית לבקעת באר-שבע, כמעט ולא התקיימו ערים או כפרים עליהן יכלו להתבסס מצודות כאלו. זאת ועוד. העדר ישוב אורחי קבוע חייב להשתית את אספקתם של חילות-המצב, בכל הנוגע למזון, ציוד וחימוש — על תוצרת האזורים מקו נחל באר-שבע וצפונה; שלא לדבר על אספקת החים, שהייתה מתמיד בעיה קשה בפני-עצמה. בעיות אלה, שאף כיום מעיקות על מנגנוני-מנהלה חדישים וממוכנים, היו בחינת מעמסה כבדה ביותר על מנהל צבאי שבימי קדם. ומן הראוי לתת את הדעת גם על השפעת בדידותם של חילות-המצב, הנדחים ומנותקים בתוככי השממה, ללא מגע מוחשי עם העורף, ושלא יכלו להעזר לא ברדיו, ולא בחומרי-קריאה וכיוצא באלה.

הפתרון אשר נתנו המתכננים הישראליים הקדומים — הקדים כנראה בכ-2800 שנה את פתרונם של מתכנני ישראל בני ימינו. היה זה פיתוחו המתוכנן של הנגב, ישובו ואכלוסו, כיסוד ומשען להבטחתו; גיצול הכנסות המדינה שבאו מכיבוש השממה לחקלאות, מכרית חומרי-הגלם ומפיתוח הסחר —



ציור מס' 4. סדר-הכוחות בלימם והיערכותם — המאה ה-4 ואילך

שונרה; "מתחום עבדת" — החולש על התחברות "דרך האתרים" המקראית עם הדרך העולה מן הערבה בעקפה את מכת-שרמון; וכן "מתחם קדש-ברנע" — שחשיבותו רבה ביותר לא רק כאס-נתיבות כי אם אף כמקור לא-אכזב של מים חיים בכל עונות השנה.

באזורי-הבינים הוקמו מצודות בודדות — לאיחוי המערך ולהבטחת האזורים שבין המרחבים-המוגנים וכמוצבים-קדמי

לחזוק. הפוטנציאל-הבטחוני הכללי שלה, ובין השאר למימון הגנת-הנגב עצמה; ולבסוף — הטלת חלק ניכר, ואולי אף העיקרי, מנטל הבטחת הנגב על ישובי איכרים-חיילים, או חיילים-איכרים, אשר הקימו את חוותיהם בצל המשלטים המבוצרים, שבהם החזיקו בעת-כוננות.

המרכיבים האופייניים של ההתישבות הישראלית הקדומה בנגב היו שלושה: המצודה בראש הגבעה; מפעלי אגירת-מים משוכללים — האוגרים כל טיפה, הן של המטרות הנדירים, והן של מי הנגב הנגרפים מדי שנה באפיקים בפרק-זמן קצר ביותר, אך בכמויות ניכרות; ולבסוף — בצל המצודה וכשותפים למאגרי-המים — הישוב הכפרי, אשר שרידי המדרגות שבאפיקי הנחלים ובמדרוני הגבעות הם עדים אלמים, אך מפורשים, למשלוח-ידם של אוכלוסי ישובים אלה. אין זאת כי היה קיים קשר ישיר בין מצודות ומתקני-מים אלה — אשר הוקמו יחדיו ולפי מתכונות אחידות — לבין הישובים החקלאיים שצמחו בצדם וחסו בצלם. סכנת פשיטות מצד שוסי המדבר מנעה בעד קיום חיים סדירים בנגב ללא הבטחה הניתנת על-ידי מצודה; והעדר מקורות-מים חייב השקעת מאמץ-התחלי ממלכתי בשביל התקנת מתקני-האגירה. הקמת מערכת ביצור-המגן של הנגב, על מתקני המים שלהם, פתרה בעת-ובעונה-אחת את שני תנאי-היסוד להתפתחות ישוב-קבע חקלאי בנגב. ריבוי האוכלוסין בחלקים הצפוניים-יותר של המדינה בימי-הגאות של הממלכה המאוחדת, ושל ממלכת-יהודה לאחר-מכן, הצמיח כוח-אדם העודף על האיכרים היושבים „איש תחת ותחת תאנתו“. כוח-אדם זה יושב, על-פי כל הסימנים בהקנת השלטונות, במרחבי הנגב בצל הביצורים הממלכתיים. עיקר חילות-המצב לביצורים אלה יצא כפי-הנראה מתוך ההתישבות החקלאית שמסביב למצודה — ספק כחילות-קבע, ספק לתקופות-שירות קצובות בצד גרעין של משרת-קבע. כך נכבשו שטחים נוספים לעיבוד חקלאי, נפתרה בקביעות בעית איוש חלק ניכר של מוצבי ההבטחה, הובטחה אספקת המזון וחלק מן הציד בשביל כוחות-המגן — וגם הושגה נכונות של לוחמים, אשר הגנו מקרוב על ביתם ועל עמל כפיהם. שיטה זו של החזקת הנגב ברובו על-ידי חיילים-חקלאים — אשר הקדימה בדורות אין-ספור את הנח"ל, התישבות-הספר וההגנה-המרחבית שבימינו — הונהגה, מן המאה השלישית ואילך, גם על-ידי הרומאים — אִמְנֵם לא על הספר הישראלי בלבד. אך נדמה ששיטה זו צמחה על אחת מגזרות הספר המדברי של רומי והתפשטה בהדרגה על האימפריה כולה — עד שהמושג לימית-ניאוס — חייל-ספר — הפך להיות שם נרדף לאיש המיליציה-החקלאית. מידת ההשפעה הישירה של המסורת המקומית הארץ-ישראלית על כינון משטר ה„לימס“ בנגב בפרט, ובאימפריה בכלל, מצריכה מחקר נוסף. 350 שנה אבטחו הלימית-נאים — אשר חוותיהם המבוצרות הוסיפו עומק וצפיפות למערך, כמתואר לעיל — את מרחבי הנגב. הבן הבכור היה יורש את אביו בתפקיד של חייל המשרת מדי שנה-בשנה תקופה מסוימת באחת ממצודות המערך בשירות-פעיל, והנכון לקריאה-אל-הדגל בכל מקרה של חירום. כיבוש ארץ-ישראל בידי הערבים גרם לראשית חורבן ישוב-הקבע שבנגב — והחזירו אחר-כך בהדרגה לשלטונם הבלעדי של השבטים הנודדים. ברם, כיבוש הארץ על-ידי הצלבנים,

החל בשנת 1099, העלה מחדש ובכל חריפותה את בעית ההגנה של מבואותיה הדרומיים. בלדוין הראשון, מלך ירושלים, הבחין עד מהרה בחשיבות הנגב, הן כשער אל מצרים, והן כגשר לארצות-קדם. במסעותיו, בין השנים 1105—1115, כבש את אִדּוּם וביצר אותה כלפי מזרח, אל עבר המדבר; כן השתלט על הערבה ואילת. אִמְנֵם הנגב ממש לא הוחזק בקביעות וברציפות לא על-ידי בלדוין ולא על-ידי יורשיו. בשל המחסור בכוח-אדם ובאוכלוסין, שאפיו את המדינה הצלבנית, נצטמצם תחום הישוב — ועמו מערך-ההגנה הצלבני — לקו הבשור — נחל באר-שבע — צוער פרט לביצור מבואות סיני באיזור החוף מזה, ומבואות ים-סוף במרחב אילת, מזה (ציור מס' 5).

כתוצאה מכך הפך הנגב להיות פתח לכל מיני פורענויות. וכדוגמה, פלש דרכו בשנת 1105 צבא דמשקאי סדיר, בעיקוף עמוק דרך פאת הרמה הירדנית והתאחד בשפלה עם הכוחות הפאטימיים לקראת המערכה ליד רמלה, שהתנהלה ב-27 באוגוסט אותה שנה. לאחר מכן התבסס ב-1107 צבא דמשקאי באדום ובערבה ואיים משם בפלישה ליהודה; שלא לדבר על המרקים של כניסת צבאות מצריים לנגב ולהתנפלויות הבדוים השוכנים בו.

יש לציין שגם הצלבנים ראו הכרח לתמוך את הגנת מבואות דרום ומזרח הארץ בפעולה התישבותית ממלכתית. כך יישב כבר בלדוין הראשון חקלאים סביב מבצר מונריאל מיד עם הקמתו בשובק אשר באדום. המתישבים האלה הובאו בחלקם מלב המדינה, ממערב לירדן. דומות היו דרכי האי-מפריה העותומאנית. גם המרחב שבו התבססו התורכים לא הדרים מתחום השליטה הקבועה של הצלבנים בדרום-הארץ שצוין כאן. עיקר דאגתם ניתן לדרך הקושרת את ארץ-ישראל עם מצרים ולדרך החאג' למכה, אשר חפפה את „דרך המלך“ שבעבר-הירדן. להלן, דוגמה אחת (מן המאה ה-12) למאמצי השלטונות העותומאניים לבסס את הגנת המרחב על עורף חקלאי. וזו לשון פקודת הסולטאן: „אל עריש היא אתר ריק-מאדם בישימון, מקום שם הבדוים תוקפים תמיד את אורחות החאג' והמסחר...; להגנת האורחות יש להקים שם מצודה ולישב במקום זה, אשר יש לו אפשרויות לפיתוח חקלאי“.

במאה ה-12 דעך השלטון העותומאני בארץ — וכתוצאה מכך סבל הישוב החקלאי בשתי גדות הירדן, שהלך ונתדלדל מהטרדות בלתי פוסקות מידי שבטי הבדוים. והישוב הזה התקיים לפרקים רק תודות להסכמתו לשלם „צדורות“ כופר קבועים מידי שנה בשנתו. לתיקון המעוות יושבו בשליש האחרון של המאה שעברה מושבות של מעין מיליציה חק-לאית בנקודות מפתח כגון קוניטרה, זרקה, רבת עמון — אלה היו בני העם הצ'רקסי, אשר העדיפו הגירה מן הקיסרות הרוסית על קבלת שלטון נוצרי. במקביל הושמו חילות-מצב במען ובכרך, ובעקבות התנגשות עם בריטניה בדבר קו-

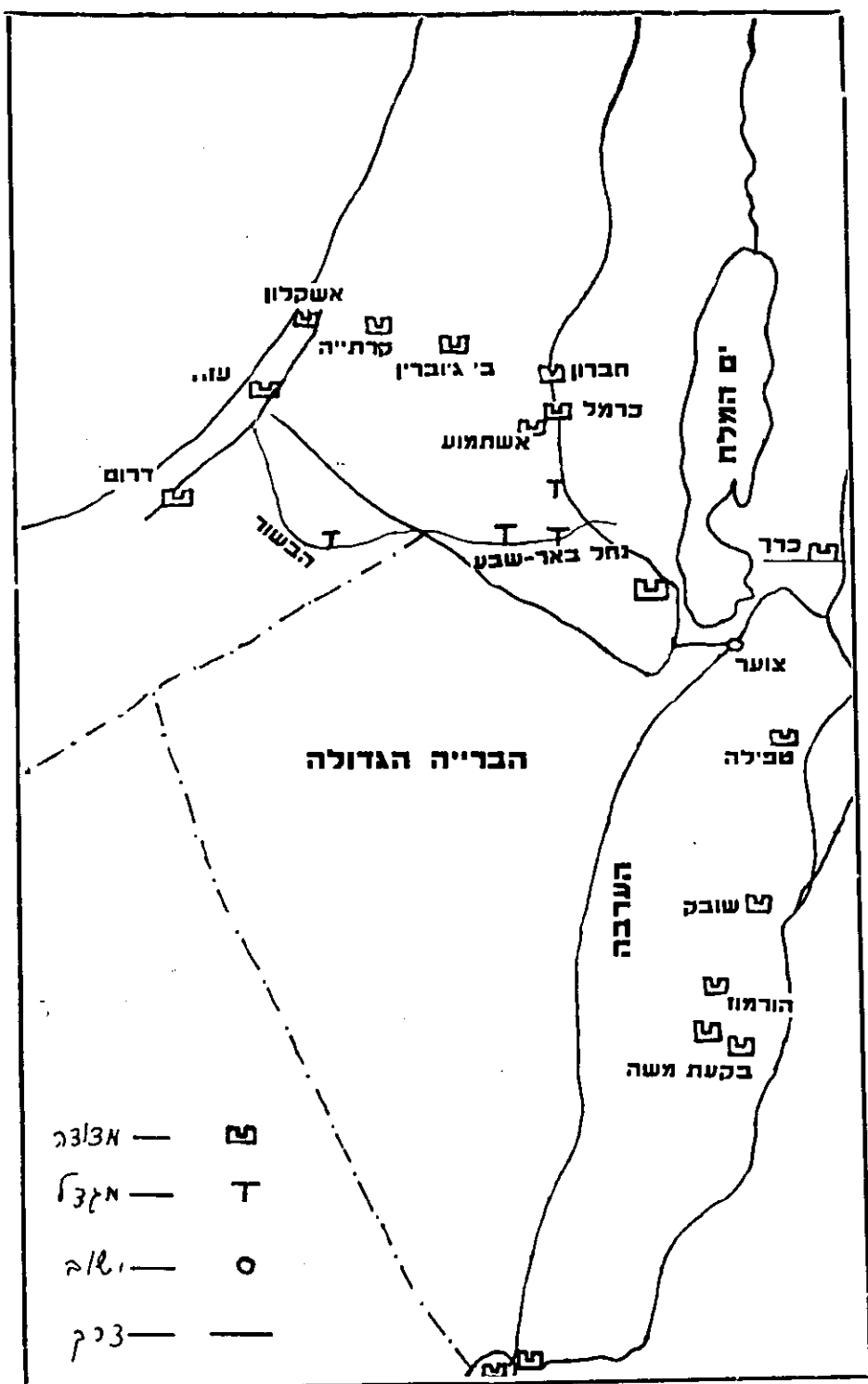
* מתוך ממצא החרסים במצד זוהר (ג. צ. 18310624) וכמה אתרים נוספים מסתבר שגם הדרך ראש זוהר — מצד זוהר נכללה, כפי הנראה, במערך-ההגנה הצלבני ומכל מקום — במערך הממלוכי.

הגבול בין תורכיה לבין מצרים, הושם ב-1906 חיל-מצב גם בעקבה ובתחנות-המשמר באום-רשרש (אילת) ובעוג'ה-אל-חפיר (ניצנה), שהוקמה ב-1908.

גם תשומת-הלב של התורכים לנגב גופא נתעוררה מחדש משהחלו הבריטים מתדפקים על דלתות האימפריה הער-תומאנית מכיוון מצרים וסיני, בשלהי המאה ה-19. כתגובה ללחץ צפוי זה הגו התורכים את רעיון שיקומו של הנגב. אמנם, עד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה הוקמה באר-שבע בלבד מחורבנה. שיקומה בוצע בעזרת מומחים גרמניים והעיר הוכרזה למרכז הנגב — שהיה עדיין ריק מיישוב-קבע אחר. ריקנות זו מיישוב-קבע — וכן העדר מערכת ביצורים תקינה — אילצה את ג'ימאל-פחה ואת פון-קרסנשטיין, שניצחו על הצבא התורכי-גרמני בארץ, לנטוש לא רק את צפון סיני אלא גם חלק מהנגב לכוחות הבריטיים אשר חדרו בינואר 1917 מסיני עד אל קרבת עזה. לעומת זאת איפשרה באר-שבע המשוקמת לתורכים להשעין עליה את האגף השמאלי של מערך-ההגנה שלהם, אשר כנף-הימין שלו התבססה על עזה ועל נחל-הבשור. קו זה עמד במשך 7 חודשים בפני התקפות בריטיות נשנות-והולכות.

בסקירה קצרה זו אי-אפשר היה להמנע מהכללות; לכן היה הכרח לפסוח על תקופות שלמות — כגון התקופה הנבטית, אשר בה אורגנה הגנת הנגב כמרחב שהוא נפרד מארץ-ישראל המערבית, והקשור רק לחלק של עבר-הירדן. אף לא ניתן היה להציג כאן את מהותו של המנהל הפיאודלי שבר תקופות הצלבנית, הממלוכית, ובחלק מן התורכית — אשר אף הוא קשר, בדומה לתקופות האחרות שנסקרו כאן, את דבר אבטחת מחוזות-הספר של המדינה בפיתוחן החקלאי. בסיום — הרי שבעה יסודות אשר באספקלריה היסטורית נראה כי עליהם הושתתה הגנת הנגב ברוב התקופות:

- הבטחת הדרכים — כיסוד ראשון להבטחת המרחב;
- תפיסת בקעת באר-שבע — כרצועת-מגן אחרונה, בטרם יחדור הפולש למרכז הארץ;
- ארגון ההגנה בגמישות — ובעומק גדול ככל-האפשר;
- השענת מערכת-ההגנה על משאבי-פנים של המרחבים המוגנים;



ציור מס' 5. הגנת גבולות הדרום והמזרח בתקופה הצלבנית

- הפעלת כוחות-המגן לפיתוח משאבים אלה;
- שלטון מרכזי חזק בארץ, בעל הכרה ברורה בחשיבות הנגב — ובעל הכושר והיכולת הנחוצים ליישוב, פיתוחו ואבטחתו;
- המצאת כוח-האדם הנאות, שיהא מסוגל ונכון ליטול על עצמו את התפקיד המשולב של עבודה ובטחון.